МҮТАЛИӘ, ОНУН ИЧТИМАИ МӘЗМУНУ ВӘ СОСИАЛ ХАРАКТЕРИ

Саһиб РЗАЈЕВ

филолоҝија елмләри намизәди, досент

Инсан дүнјаја ҝәлдијинин илк вахтларындан башлајараг әтраф мүһити, ону әһатә едән мадди аләми, әшја вә предметләри өјрәнмәјә, ҝетдикҹә ондан даһа чох сәмәрәләнмәјә мејлиндир. Бунунла әлагәдар олараг инсан мүәјјән кејфијјәтләр әлдә етдикҹә тәбиәт вә ҹәмијјәтин ганунларыны даһа әтрафлы өјрәнмәк үчүн мүхтәлиф васитәләрдән истифадә едир. Бу ҹәһәтдән тәбиәтин вә ҹәмијјәтин инкишаф ганунларыны, еләҹә дә бәшәријјәтин әлдә етдији наилијјәтләри маһијјәтҹә мәнимсәмәк үчүн ән сәмәрәли васитә мәһз мүталиәдир.

Маһијјәти ачыларкән мә'лум олур ки, мүталиә һәр һансы мәтндә верилмиш мә'луматы әкс етмәјә јөнәлдилмиш коммуникасија әлагә фәалијјәтидир. Бу коммуникасијада мүәллиф, чап мәһсулаты, охуҹу вә ја охуҹу аудиторијасы иштирак едир.

XX әср маһијјәтҹә елми-техники тәрәгги әсри олдуғу кими, мүталиәнин дә ҝениш вүс'әт алдығы бир әсрдир. Истәр китаб нәшрләри, истәрсә дә ҝениш китабханалар шәбәкәсинин јарадылмасы вә әһалинин бурадан сәмәрәләнмәси саһәсиндәки ҝөстәриҹиләр бу фикри тәсдиг едир. Бу бахымдан мүталиә һәјатымызын ичтимаи һадисәсинә чеврилмиш, ҝениш сосиал мәзмун кәсб етмишдир.

Мүасир елм мүталиәјә, онун маһијјәтинә, принсипләринә, мәзмунуна вә гурулушуна ҹәмијјәтин сосиал вә игтисади һәјатында ҝедән просес кими бахыр.

Мүталиә фәрди психоложи просес олса да, ҹәмијјәтин сосиал һәјатына, ичтимаи марағын истигамәтләринә, мөвҹуд марағын мәһсулу олан јени идејаларын јајылмасына вә һамынын малына чеврилмәсинә имкан јарадыр.

Инсанларын мүхтәлиф характерли мараг вә тәләбатлары мүталиә марағынын вә мүталиә тәләбатынын реаллашмасына ҹидди тә'сир ҝөстәрир. Мүасир мүталиә тәләбатынын артмасыны шәртләндирән амилләрдән бири елми-техники наилијјәтләрдир. Дүнјанын габагҹыл өлкәләриндә истеһсалын јени техника илә силаһланмасы, јени елми кәшфләрин, бөјүк елми наилијјәтләрин мејдана ҝәлмәси, јени-јени елм вә билик саһәләринин јаранмасы, еләҹә дә дүнјада ҝедән ичтимаи-сијаси просесләр мүталиәни објектив сосиал зәрурәтә чевирмишдир.

Индики дөврдә дүнја халглары өз өлкәләриндә сосиал характер дашыјан мүһүм проблемләрин һәллиндә фәал иштирак етмәјә хүсуси сә'ј ҝөстәрирләр. Еләҹә дә бизим јенидә мүстәгиллик әлдә етмиш республикамызын вәтәндашлары өлкәнин талејүклү проблемләринин һәллиндә өз сә'јләрини әсирҝәмирләр. Бу исә һәр кәсдән ичтимаи шүур, мә'нәви зәнҝинлик, интеллектуал имкан тәләб едир. Бүтүн бунлара наил олмаг үчүн ахтарыш објекти кими чап мәһсулатына, өјрәнмәк васитәси олан мүталиәјә еһтијаҹ јараныр.

Һәјатда инсанын мәгсәдјөнлү инкишафы үчүн мүвафиг билик-ләр системинә јијәләнмәси ваҹибдир. Бу мәгсәдлә илкин үмуми биликләр әлдә етмәк үчүн бүтүн инкишаф етмиш өлкәләрдә олдуғу кими республикамызда да үмумтәһсил мәктәбләри јарадылмышдыр. Ејни заманда адамларын мүәјјән ихтисас вә пешәләрә јијәләнмәси үчүн али вә орта ихтисас мәктәбләринин бүтөв шәбәкәси фәалијјәт ҝөстәрир.

Истәр үмумтәһсил, истәрсә дә али вә орта ихтисас мәктәбләринин тәдрис програмында нәзәрдә тутулан биликләр инсанын һәјата фәал мүдахиләси үчүн кифајәт дејилдир. Һеч бир али мәктәб мүтәхәссисә мүәјјән ихтисас үзрә мүасир һәјатын тәләби һәҹминдә мә'лумат вә биликләр мәҹмуну верә билмир. Бу исә тәбии һалдыр. Чүнки мүәјјән вахтла мәһдудлашан али вә орта тәһсил мәктәбләринин програмлары лазыми биликләри там шәкилдә өзүндә әкс етдирмәк имканына малик дејилдир. Она ҝөрә дә заманын тәләбинә ујғун олараг рәсми тәһсиллә шәхси тәһсил мүталиәси паралел ҝетмәлидир. Бу бахымдан мүталиә мүһүм елми-нәзәри проблемдир.

Ҝениш охуҹу күтләси арасында китаб тәблиғинин вә онларын мүталиәсинә рәһбәрлијин елми әсасларыны тәһлил едән мүталиә нәзәријјәсиндә тәкмилләшмә просеси ҝедир. Мүасир китабханашүнаслыг мүталиәнин сосиал, сосиал-психоложи вә педагожи проблемләринин, ејни заманда онун ичтимаи һәјата тә'сиринин төдгиги саһәсиндә мүәјјән наилијјәтләр газанмышдыр. Кечмиш

иттифагда апарылан тәдгигатлар, М.Ә.Рәсулзадә адына БДУ-нун китабханачылыг факүлтәсинин јарадычы коллективинин елми-нәзәри фикирләри, еләчә дә китабханаларын чохиллик тәчрүбәси бу гәнаәтә кәлмәјә әсас верир ки; а) Мүталиә инсанлар үчүн фасиләсиз артмагда олан сосиал тәләбатдыр; б) Мүталиә инсанларын ичтимаи шүурунун формалашмасына вә тәһсил сәвијјәсинин јүксәлмәсинә тә'сир көстәрән ичтимаи әлагә системидир. Бунунла да мүталиәнин чәмијјәтдә ичтимаи ролу мүәјјәнләшир. Бу бахымдан мүталиә мүһүм тәдгигат проблеми кими китабханашүнасларла бәрабәр сосиологлары, психологлары, педагоглары да ејни дәрәчәдә марагландырыр. Мүталиә ичтимаи мәзмун кәсб етмәклә бәрабәр, һәм дә фәрди мәзмуна маликдир. Јә'ни мүталиә просеси һәр бир охучунун фәрди кејфијјәтләри илә әлагәдар олараг фәрдиләшир.

Чәмијјәтдә адамларын әксәријјәтиниин мүталиә марағынын мәгсәдәујғунлуғу, дәрин идејалылығы вә јүксәк мүтәрәггиллији мөвчуддур. Әлбәттә, бу һал бүтүн охучуларда ејни вәзијјәтдә дејилдир. Чүнки сосиоложи тәдгигатларын нәтичәси көстәрмишдир ки, чәмијјәтдә мүталиә тәләбатынын мүхтәлифлији һәр бир охучунун мәдәни вә интеллектуал сәвијјәси, һәјат тәчрүбәси, ихтисасы, һәјат фәаллијјәтинин характери илә, өзүнәмәхсус фәрди хүсусијјәтләри, һәјата мүнасибәтдә зөвг вә тәмајүл мүхтәлифлији илә әлагәдардыр. Бунунла әлагәдар мүталиәни һәм ајры-ајры фәрдләрин, һәм дә чәмијјәт һәјатынын бүтүн тәрәфләринә билаваситә тә'сир көстәрән һадисә кими гијмәтләндирмәк вачиб сајылыр. "Мүталиә мә'лумат-ахтарыш вә идраки фәалијјәт нөвү кими инсанын инкишафында, тәрбијәсиндә вә тәһсилиндә хүсуси јер тутур".[1] Бу исә чәмијјәтин үмуми инкишафы фонунда мүһүм әһәмијјәт кәсб едир.

Мүталиәнин ичтимаи мәзмуну өзүнү әсасән үч истигамәтдә көстәрир:

1. Мүталиә үчүн материал сечилмәси вә охунмуш әдәбијјатын гијмәтләндирилмәси ме'јары инсана ичтимаи тә'сир амили вә механизми илә шәртләнир.
2. Мүталиә үчүн материал вә гијмәтләндирмә мотивләри шәхсијјәтләр арасында әлагә предметидир вә ичтимаи мүталиә атмосфери јарадыр.
3. Мүталиәнин нәтичәләри инсанын ичтимаи вә истеһсалат фәалијјәтиндә әкс олунур, онун дүнјакөрүшүнүн, әмәјинин сәмәрәлилијини мүәјјән едир.

Бүтүн бунлар исә мүталиәнин сосиал характерини ачан фактлардыр.

Мүталиә просесиндә охучу китабла сосиал психоложи мүнасибәтләрә кирир. Мәһз бу мүнасибәтләрин механизмини вә онун

сосиал нәтичәләрини ашкар етмәк мүталиә һагтында елмин мүһүм вәзифәләриндәндир.

Гејд едәк ки, мүталиә нәзәријјәси мүрәккәб проблемләр комплексини бирләшдирдији үчүн онун дәриндән тәдгиги илә мүхтәлиф елмләр мәшғулдур. Бунунла белә мүталиә нәзәријјәси бүтөв елми комплекс кими формалашыр вә инкишаф едир.

Үмумијјәтлә, мүталиәнин бөјүк ичтимаи ролу вә характери онун сосиал тәрәфләринин вә нәтичәләринин әтрафлы шәкилдә тәдгигини тәләб едир.

Мүасир шәраитдә мүталиәнин һансы конкрет проблеминин нәзәри вә тәчрүби мараг кәсб етмәси суалына бирдәфәлик чаваб вермәк чәтиндир. Белә ки, бир тәрәфдән мүасир мүталиә нәзәријјәси мүрәккәб проблемләр комплексини бирләшдирдији үчүн онун дәриндән тәдгиги јалныз мүхтәлиф елмләрин тәдгигат үсулларындан истифадә етмәклә һәјата кечирилә билир. Дикәр тәрәфдән исә мүасир мүталиә нәзәријјәсинин бир чох мүддәалары һәлә ишләнмәкдәдир.

Бу күн мүасир мүталиә нәзәријјәси формалашыр, онун әсас истигамәтләри вә елми проблемләри мүәјјәнләшир. Мүрәккәб гурулуша малик олан мүталиә нәзәријјәсинин әсас тәдгигат истигамәтләри бунлардыр: а)мүталиә сосиолокијасы, б)мүталиә психолокијасы, в)мүталиә педагокикасы.

Әлбәттә, бу истигамәтләрин һәр бири јахын кәләчәкдә елми-нәзәри фәнләр шәклиндә тәдрис едилмәлидир.

Ичтимаи һәјатда мүталиә һәм дә бир сыра мүһүм функсијалары јеринә јетирир. Һазырда мүталиәнин ашағыда гејд олунан үч мүһүм функсија групу мүәјјәнләшдирилмишдир. Бунлар: 1)тәшкилати функсија, 2)гијмәтләндирмә вә истигамәтләндирмә функсијасы, 3)комплекс характер дашыјан тә'лим, тәһсил вә тәрбијә функсијасыдыр.[2]

Тәшкилати функсија дедикдә - бурада өлкә әһалисинин коллектив фәалијјәтинә бу фәаллијјәтин планлашдырылмасына, әлагәләндирилмәсинә вә тәнзимләнмәсинә мүталиәнин тә'сири нәзәрдә тутулмушдур. Бу фикир онунла изаһ олунур ки, дөвләт сәнәдләринин, мүхтәлиф гәрар вә көстәришләрин мәтбуат васитәсилә тәблиғи, адамларын әһәмијјәтли һадисәләрлә таныш едилмәси өлкәнин һәјатында халгын шүурлу иштиракыны тә'мин едир, онларын вәтәндашлыг һиссләрини фәаллашдырыр, һәр кәси үзәринә дүшән вәзифәни јеринә јетирмәјә сәфәрбәрлијә алыр.

Мүталиәнин гијмәтләндирмә - истигамәтләндирмә функсијасыны изаһ едәркән көстәрмәк лазымдыр ки, охучулар охудуглары китаблардан вә дөвру нәшрләрдән јалныз мүхтәлиф мәсәләләр

үзрә мә'лумат мәҹмусуну дејил, һәм дә бу мәсәләләрин, һадисәләрин сосиал гијмәтләндирилмәси һаггында ајдын тәсәввүр әлдә едирләр. Беләликлә, мүталиә мүасир дөврүн вә тарихи кечмишин һадисәләринә ичтимаи мүнасибәтләрин дәрк едилмәсинә, һәјатда објектив бахышын формалашмасына, еләҹә дә ҹәмијјәтин һәјат тәрзи үчүн характерик олан етик, һүгуги вә естетик нормаларын мәнимсәнилмәсинә көмәк едир.

Мүталиәнин тәдрис, тәһсил вә тәрбијә функсијалары комплекс характер дашыјыр. Бир-бири илә гырылмаз сурәтдә бағлы олан бу просесләрдә мүталиәнин нәтиҹәси олараг ҹәмијјәт тәрәфиндән топланмыш биликләрин мәнимсәнилмәси (тәдрис), бу биликләрин системинин јарадылмасы (тәһсил) вә шәхсијјәтин инкишафы кедишинин идарә едилмәси (тәрбијә) ифадә олунур. Бу функсијалар инсанын мәктәбә кетдији илк дөврдән өмрүнүн сонуна гәдәрки интеллектуал фәалијјәтиндә ифадә олунур.

Көркәмли алман китабханашүнасы Х.Кунтсе мүталиәнин маһијјәти һаггында данышаркән онун үч әсас нөвүнү изаһ едәрәк, инсан өмрүнүн мүхтәлиф дөврүнүн, мүхтәлиф анларынын мә'нәви еһтијачы үчүн вачиб мәшғулијјәт мәнбәји кими гијмәтләндирир.[3]

Инсанын тәфәккүрүнү гидаландырмаг бахымындан мүталиә тәрәфиндән јеринә јетирилән функсијалардан бири дә моделләшдирмәдир. Мүталиәнин моделләшдирмә функсијасынын өзүнәмәхсус ҹәһәтләри вардыр. Белә ки, мүталиә просесиндә чап әсәрләриндән көтүрүлмүш һәр бир мә'лумат бәһс едилән мөвзунун вә онунла әлагәдар мәсәләләрин бу вә ја дикәр тәрәфинин тәсәввүрдә моделини јарадыр. Бу ҹәһәтдән мүталиә нә гәдәр һәртәрәфли, һәјат мәсәләләрини тәсвир едән мәтнин дәрк едилмәси нә гәдәр дәриндирсә, охучунун тәсәввүрүндә һәмин мәсәләнин модели бир о гәдәр һәҹмли, там вә ајдын олур. Бүтүн бунлар исә мүталиәни доғуран сәбәб вә мәгсәдләрлә әлагәдардыр. Елми әдәбијјатда мүталиәнин сәбәб вә мәгсәдләринин нөвләри тәхмини олараг ашағыдакы кими мүәјјәнләшдирилмишдир:

1. Һәјат тәҹрүбәси газанмаг вә өзүнүтәкмилләшдирмә.
2. Идраки еһтијаҹ.
3. Шәхси тәһсил вә тәҹрүби фајдаланмаг.
4. Емосионал вә естетик тәләбат.
5. Әјләнмәк.[4]

Әлбәттә, бу бөлкүнүн өзү дә там һесаб олунмур. Инсаны мүталиәјә ҹәлб едән даһа башга сәбәбләр һаггында фикирләр дә сөјләнилмишдир.[5]

Мүталиәнин ичтимаи мәзмун кәсб етмәси вә сосиал характер дашымасы бу күн даһа ајдын тәзаһүр едир. Бу ҹәһәтләр гејд едәҹәјимиз саһәләрдә хүсусилә нәзәрә чарпыр:

1. Мүталиә кетдикҹә даһа чох адамын ичтимаи шүурунун вә дүнјакөрүшүнүн фәаллашмасына, онларда јүксәк мә'нәви идејаларын тәрбијә едилмәсинә хидмәт көстәрән мүһүм васитәјә чеврилир.

2. Фасиләсиз шәхси тәһсили һәјата кечирмәк, дөвләт сәвијјәсиндә әһалинин үмуммәдәни сәвијјәсини јүксәлтмәк үчүн мүталиәдән кениш истифадә олунур.

3. Мүталиә һәм дә инсанларын пешә, билик вә вәрдишләринин сәвијјәсинин јүксәлмәсинә хидмәт едән сәмәрәли васитәјә чеврилир.

Ҹәмијјәтин һәјатында мүталиәнин ролунун артмасы, сосиал функсијаларынын кенишләнмәси онун кетдикҹә күтләви характер алмасына сәбәб олур. Бу исә китаба даһа чох мүраҹиәт едилмәси илә нәтиҹәләнир. Она көрә дә республикада адамларын мүталиәсинин тә'мин едилмәси ҹидди дөвләт гајғысына чеврилмәлидир. Әлбәттә, бу саһәдә аз иш көрүлмүр.

Мүталиәнин күтләвиләшдирилмәси саһәсиндә исә китабханалар апарычы гүввәләр һесаб олунур. Китабын нәшринин вә јајылмасынын коммерсија характери алдығы бир шәраитдә әһалинин мүталиәјә олан тәләбаты ән чох китабханаларын васитәсилә өдәнилир. Она көрә дә китабханалар тарихән вә бу күн дә күтләви мүталиәнин тәшкилатчысы олараг галыр. Чүнки китабханалар: а)әһалинин мүталиәсини тәшкил етмәк үчүн системли гајдада сечилмиш, охучулары марагландыран проблемләри өјрәнмәк әсасында јарадылмыш китаб фондларына маликдирләр; б) китабханалар мүталиәнин тәшкилатчысы кими өлкә әразисиндә планлы гајдада јерләшдирилмиш вә әһалијә даһа чох јахынлашдырылмыш, һәмчинин мүхтәлиф охучу групларыны мүнтәзәм мүталиәјә ҹәлб етмәк үчүн бөјүк имканлара маликдирләр; в) һәр бир охучунун мүталиәси үчүн лазым олан китабларын мәгсәдјөнлү шәкилдә сечилмәсинә көмәк көстәрмәк, охучулара китабхананын мә'лумат апаратындан истифадә етмәк вәрдиши ашыламаг имканына маликдирләр. Бу исә әһалинин интеллектуал тәләбатынын өдәнилмәси үчүн мүталиәнин сосиал зәрурәтә чеврилмәсини шәртләндирән амилләрдир.

МӘНБӘЛӘР

1. Засорина Л.Н. Структура читательской деятельности: психолого-педагогический аспект. - Психологический принцип чтения. - Л.; 1981. - с.13.
2. Работа с читателями: Учебник. - М.: Книга, 1981. - с.18-19.
3. Кунтсе Х. Избранное. - М.: Книга, 1983. - с.282-283.
4. Художественное восприятие: Сборник. - Л.: Наука, 1971. - С.162-163.
5. Сосиология и психология чтения. Труды. Гос. Биб.им. Ленина. Т.15. - М.: Книга, 1979. - С.232.